

श्री तुळजाभवानी मंदिरातील सेवा : एक धर्मनिरपेक्षतेचे प्रतिक

प्रा.महादेव गणपत देशमुख

संशोधक विद्यार्थी

ठिक्क महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

प्रास्ताविक :

महाराष्ट्राचे आराध्य दैवत असणारी श्री तुळजाभवानी हे साडेतीन शक्तीपीठापैकी एक शक्तीपीठ आहे. श्री तुळजाभवानीला पूजणारा व मानणारा एक मोठा वर्ग आहे. महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र आदि राज्यातून लोक मोठ्या मनोभावे तुळजापूरात येतात. तुळजाभवानीला महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात अनन्यसाधारण महत्व आहे. महाराष्ट्राच्या घरा-घरातून कुलदैवत म्हणून तुळजाभवानीची पूजाअर्चा केली जाते. विवाहात तुळजाभवानीच्या नावाने गोंधळ घालण्याचीही रीत आहे. एवढेच नव्हे तर विवाह झालेल्या झोडप्यांची वावर जत्राही तुळजापूरात असते. तुळजापूरातील भोपे पूजारी यांच्या हस्ते देवीला विधीवत पूजाही केल्या जातात. भवानी मंदिरात परंपरेपासून चालणाऱ्या पूजा, विधी, नैवेद्य आजही अखंडपणे चालू आहेत. याचे मान वेगवेगळ्या जातीधर्मातील, वेगवेगळ्या घराण्यातील पुरुषांकडे सुपूर्द केलेले आहेत. यातूनच भवानी मातेचा सेवक परिवार निर्माण झाला आहे. तुळजाभवानी मंदिरात प्रत्यक्ष सेवा करणारे सेवेदारी व मानकरी त्या त्या पद्धतीची सेवा करत असतात. त्यांची ही सेवा वैशिष्ट्यपूर्ण अशीच आहेत. या भिन्न सेवा प्रकारानुसार त्या त्या घराण्याकडे तो मान आहे. यात मराठा, ब्राह्मण, मुस्लिम आदि जातीधर्मातील लोक येतात. त्या त्या सेवाप्रकारानुसार विविध जाती-धर्मातील लोक मनोभावे तुळजाभवानीची सेवा करतात.

तक्कालीन समाजात जातीय भेदाभेद मोठ्या प्रमाणात होत असली तरी श्री तुळजाभवानी या शक्ती देवीच्या उपासनेतून असे धार्मिक ऐक्याचे प्रतिक निर्माण झाल्याचे पहावयास मिळते. या ठिकाणी देवीच्या मुख्य पुजेचा मान मराठा समाजातील लोकांना आहे. मात्र मंदिरात चालणाऱ्या इतर सेवा करणारे लोक विचारात घेतले म्हणजे श्री तुळजाभवानी मंदिरातील सेवा : एक धर्म निरपेक्षतेचे प्रतिक कसे ठरते याचा प्रत्यय येईल. या निमित्ताने प्रस्तुत संशोधन निबंधातून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अभ्यास संशोधन विषयाचे महत्व :

श्री तुळजाभवानी देवीची पंरपरेपासून होत असणारी पूजा, आराधना आणि सेवा आज आधुनिकीकरणाच्या काळातही अखंडपणे चालूच आहे. या सेवेच्या माध्यमातून धार्मिक एकतेचे घालून दिलेला आदर्शपाठ आजच्या काळातही प्रेरक ठरणारी आहे. या अभ्यास विषयाच्या निमित्ताने काही विचार समाजासमोर ठेवता येतील आणि ते समाज उद्यापनासाठी उपयुक्त ठरतील असा विश्वास वाटतो.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अभ्यास विषयाची मांडणी करताना ऐतिहासिक संशोधन पद्धती, सर्वेक्षण संशोधन पद्धती तसेच मुलाखत व पौराणिक दस्तऐवजांचा उपयोग केला आहे. तुळजाभवानी मंदिरात सेवेसाठी असणारे हे सेवेदारी पूर्वपरंपरेपासून आपल्या सेवा करित आले आहेत. या सेवेतून तुळजाभवानीची उपासनाच केली जाते. या उपासनेतून लोकसंस्कृतीचेही दर्शन घडते. तुळजाभवानीची

नित्यसेवा ही प्रामुख्याने हमरोजी / चिलोजी, गणेश भारती / भारतीबुवाचा मठ, वाकोजी बुवा मठ, प्रकाशनाथ मठ / गरिबनाथ मठ या प्रमुख मठातील सेवेदारींच्या हातून घडते. हे सेवेदारी वेगवेगळे आहेत. या सेवेदारांच्या हातून घडणारी सेवा आणि त्यातून होणारे धर्मनिरपेक्षतेचे दर्शन याचे विवेचन खालीलप्रमाणे करता येईल.

छत्रे :

मंदिरात वर्षभरात अनेकविध कार्यक्रम संपन्न होतात. या कार्यक्रमातून वेगवेगळे विधी संपन्न होतात. या विविध पूजेच्यावेळी छत्री धरण्याचा मान ज्या घराकडे आहे, त्यांना छत्रे म्हणून ओळखले जाते. मुळात हे वंजारी समाजाचे असून त्याचे मूळ आडनाव माळंगे आहे. परंतु मंदिरात त्यांच्या हातून छत्री धरण्याची सेवा होते त्यातून ते छत्रे म्हणून ओळखले जातात. यांना शासनाकडून कसलेही अनुदान मिळत नाही. भावीक आणि मठाधिपतींनी दिलेल्या दक्षिण्यातून ते आपला चरितार्थ चालवतात.

अब्दगिरवाला :

तुळजाभवानी मंदिरात जो छबीना निघतो. त्या छबीन्याच्या वेळी जे जे सेवेदारी असतात. त्यातीलच एक महत्त्वाचे म्हणजे अब्दगिरवाला होय. याचा चरितार्थही मठाधीपतींनी दिलेल्या दक्षिण्यातून चालतो. 'अब्दगिरवाला' हा वाकोजीबुवा मठाकडील सेवेदारी म्हणून ओळखला जातो.

पलंगे :

पलंगे हे मंदिराच्या आतील ज्या सेवा आहेत त्या सेवा करतात. हे मराठा समाजाचे सेवेदारी आहेत. तुळजाभवानी देवीच्या पलंगाची मुख्य जबाबदारी यांच्याकडे आहे. तसे यांचे मूळ आडनाव नवले आहे. परंतु देवीच्या पलंगाची सेवा करणारे ते पलंगे असे त्यांचे आडनाव पडले आहे. हे सेवेदारी प्रत्येक पुजेच्या वेळी हजर राहून पंखा आणि चौरी धरणे, धुपारतीच्या वेळी मोरचेल (मोरपीस) घेऊन पुजायासोबत मंदिर प्रदक्षिणा घालणे, तसेच तुळजापूरातील महत्त्वाचे उत्सव शारदीय नवरात्र व शाकंभरी नवरात्र उत्सवाच्यावेळी देवीच्या पलंगावरील गाद्या कापूस स्वच्छ करन शिवून घेणे, देवीच्या शयन गृहाची स्वच्छता ठेवणे तसेच दरवर्षी अहमदनगरवरून येणाऱ्या मानाच्या पलंगाच्या सेवेकरी लोकांची सोय करणे, छबीन्याच्या वेळीही या सेवेदारींना खांदा देण्याचा मान आहे. देवीच्या पूजेनंतर छबीन्याला देवीला दिवसभर पंखा घालण्याचे कष्ट प्रदे कामही हे सेवेदारी करतात. म्हणून पंखावाला अशीही यांची ओळख आहे. ही सेवा कोणत्याही शासकीय अनुदानाशिवाय केली जाते हे महत्त्वाचे वाटते. भक्तांनी दिलेल्या मिळकतीवरच यांचा चरितार्थ चालतो.⁹

तेलकढी :

तुळजाभवानी मंदिरात जेवढे दिवे लावले जातात त्या दिव्यातील तेल काढणे, घालणे तसेच मंदिरात दिवाबत्ती करण्याचे महत्त्वाचे कार्य हे सेवेदारी पूर्वपरंपरेपासून करत आलेले आहेत. महत्त्वाचे म्हणजे आजच्या युगातही या सेवेदाराकडून ही सेवा अखंडपणे चालू आहे. या सेवेदारींनाही वाकोजीबुवा मठाकडील सेवेदारी म्हणून ओळखले जाते. या दिवाबत्तीचा सर्व खर्च मात्र वाकोजीबुवा मठाचे मठाधिपती चालवितात.

झाडपीडे :

भवानी मंदिरातील स्वच्छतेची सेवा निरंतरपणे करणारे हे सेवेदारी आहेत. कल्लोळ तिर्थापासून ते पश्चिमेकडील शिवाजी महाद्वाराच्या खालच्या शेवटच्या पायरीपर्यंतचे झाडण्याचे काम झाडपिडे या सेवेदारीकडे आहे. यांच्या सेवेवरूनच त्यांचे आडनाव पडले आहे. मंदिरातील या कामाबरोबरच देवालयातील इतर इमारती, कल्लोळ, मंकावती, घाटशीळ या ठिकाणच्या वास्तुवरील गवत, झाडे, झुडपे

काढण्याची सेवाही झाडपीडे परंपरेपासून करीत आले आहेत. मौजिनाथबुवांच्या मठाकडील या व अशा विविध कामांची जबाबदारी झाडपीडे या सेवेदारांकडे आहे.³

पवेकर :

श्री तुळजाभवानी देवीच्या दोन्ही वेळच्या नित्यपूजेच्या वेळी श्री देवीजीस पिण्याचे पाणी देण्याचे महत्त्वाची सेवा पवेकर यांच्याकडून संपन्न होते. तसेच महंत चिलोजीबुवा यांच्या मंदिरातील सेवेच्या, पुजेच्या वेळी विविध कामे पवेकर यांच्याकडे सोपवलेली आहेत. महंताची पूजा चालू असताना पवेकर पाण्याची गुंडी घेऊन थांबणे, मंदिरातील धुपारती वेळी महंतासोबत रहाणे, देवीजीस नैवेद्य दाखवितांना त्यांच्या पिण्याचे पाणी पवेकर देतात. देवीजीस नित्य फुलांचे हार व पानांची माळ तयार करून देतात. तसेच सकाळच्या वेळी पूजेसाठी शिवाजी दरवाज्यातून देवीजीस हाक मारणे ही महत्त्वाची सेवाही पवेकर यांच्याकडे आहे. देवीजीस पूजेसाठी बोलवणे या सेवाला ऐतिहासिक संदर्भ आहेत. या संदर्भाने विविध लोककथा ऐकिवात आहेत. गौतम देवीदास पवेकर ही सेवा अखंडपणे आजही करीत आहेत.³

चोपदार :

चोपदारांनी मंदिरातील सेवा लक्षात घेतली म्हणजे इथेही त्यांची सेवा आणि त्याचे आडनाव याचा संदर्भ सहज लक्षात येतो. मुळचे कदम असणारे चोपदार हे सेवेकरी परंपरेपासून देवीची सेवा करतात. देवीजीच्या दोन्ही पूजेच्यावेळी हजर राहून पुजायास पाय धुण्यास पाणी देणे, देवीच्या पुजेवळी दारात चांदीची काठी घेऊन उभे राहणे ही सेवा ज्या दरवाज्यात होते तो दरवाजा चोपदार दरवाजा म्हणून ओळखला जातो. मंदिरातील छबीन्याच्या वेळीही चोपदार चांदीची काठी घेऊन छबीन्यासमोर थांबतात. तसेच मंदिरातील भक्तांना शिस्त लावणे, दर्शन रांगेने घेण्यास सांगणे, पूजा सुरु असताना आत कोणालाही येऊ न देणे, पंचामृत संपण्यापूर्वी आरोळी देणे आदि पवित्र सेवा चोपदार यांच्याकडून नित्यनेमाने केली जाते. मंदिरात अशा विविध सेवेदारांकडून घडणाऱ्या सेवा या देवीजीच्या निस्सिम भक्तीतून आणि श्रद्धेतून केल्या जातात हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

दिवटे :

श्री देवीजीच्या दोन्ही पूजेच्या वेळी उपस्थित राहून दिवटे हे सेवेदारी आपली सेवा करतात. हे जातीने ब्राह्मण आहेत. देवीजीच्या पूजा चालू असताना देवळात दिवटी लावून उभे राहणे, दर्शन मंदिरात पूजेची घाट बांधणे, धुपारतीच्या वेळी महंताबरोबर दिवटी लावून फिरणे ही सेवा हे सेवेकरी करतात. श्री.दिलीप देवीदास दिवटे (प्रयाग) यांच्याकडे या सेवेचा मान आहे ते आजही सेवा मनोभावे करतात.⁴

शेटे :

तुळजाभवानी मंदिरात दसरा नवरात्रोत्सव आणि शाकंभरी उत्सवात देवीच्या नावाने घट घातले जातात. या घटाखाली काळी माती आणि सात प्रकारची कडधान्ये लागतात. ही धान्य गोळा करून आणण्याची सेवा शेटे या सेवेदाराकडून संपन्न होते.

गोंधळी :

तुळजाभवानी देवीच्या आरथनेतील, उपासनेतील एक महत्त्वाचा विधी म्हणजे गोंधळ घालणे. महाराष्ट्रात या विधील वैवाहिक जीवनाच्या अनुषंगाने मोठे महत्व आहे. विवाह झाल्यानंतर देवीच्या नावाने गोंधळ घालण्याची एक प्रथा पूर्वीपासून महाराष्ट्राच्या घराघरातून चालत आलेली आहे. ती आजच्या आधुनिकीकरणाच्या काळातही संपन्न होत आहे. म्हणजेच या विधीचे अखंडत्व अबादीत आहे. काही लोक आपआपल्या घरी हे विधी करतात तर काही लोक तुळजाभवानी मंदिरात येऊ देवीजीच्या नावाने गोंधळ घालतात. अशा भक्तांच्या नावाने गोंधळ पूजा करणे, संभळ वाजवून श्री देवीजींच्या चरणी या भक्तींची सेवा पोहचविण्याचे कार्य करतात. ते गोंधळी हे सेवेकरी देवीजींच्या नित्य

उपासनेतही गोंधळी यांची सेवा आहे. दोन्ही पूजेच्या वेळी हजर राहून संभळ वाजवणे, धुपारतीच्या वेळी, छबानीच्या वेळी संभळ वाजविण्याची सेवा या सेवेदाराकडून नित्यनियमाने घडत असते दिवसभरही हे गोंधळी मंदिराच्या आत संभळ वाजवित असतात. गोंधळयातही रसाळ, राजाभाऊ गोंधळी यांच्याकडे ही कामे पाळीनुसार सोपविलेली आहे. या कुटुंबातील आजच्या पिढीतील मुले उच्चशिक्षित असली तरी त्यांच्याकडे संभळ वाजविण्याची कला आहे. तसेच विधीवत गोंधळ पुजा ही ते नियमितपणे करतात. शरद व्यवहारे म्हणतात की, मराठी लोकजीवनात गोंधळी आणि त्यांच्या गोंधळाला एक विशेष स्थान आहे. घरण्याचा एक कुलाचार म्हणून देवीच्या उपासनेचा एक भाग म्हणून 'गोंधळ' घालण्याची महाराष्ट्रातील काही घराण्यात आजही प्रचलित आहे. धार्मिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या गोंधळाला मराठी जीवनात आगळे-वेगळे महत्त्व आहे. महाराष्ट्रात देवीच्या उपासनेती गोंधळ हा विधी करणाऱ्या गोंधळी, आराधी, भुत्ये, भोपे, डवरी यासारख्या संस्था किंत्येक शतकापासून अस्तित्वात आहेत. देवीच्या उपासनेच्या उद्देशाने उदयास आलेल्या या संस्था लोकधर्मात आपले स्वतःचे असे एक वेगळेपण ठिकवून ठेवताना दिसतात. गोंधळण्याच्या नृत्य, नाट्य, संगीत आणि गीत इत्यादी कलाविष्कारातून मराठी लोकसंस्कृतील काही पैलू लाभले आहेत.⁴

आवटी :

मंदिरातील दोन्ही पुजेच्या वेळी नेमून दिलेली कामे आवटी या सेवेदाराकडे परंपरेपासून चालत आलेली आहेत. दोन्ही अभिषेकावेळी महंतासोबत राहून पुजेच्या संदर्भाने पडेल ती कामे आवटी करतात.

समारोप :

श्री तुळजाभवानी मंदिरातील सेवा करणारे लोक हे वेगवेगळ्या जाती-धर्मातील असले तरी परंपरेपासून चालत आलेली आपली प्रथा निष्ठेने आणि श्रद्धेने पार पाडत आहेत. सेवेच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या जाती-धर्मातील लोक एकत्रित येऊन कार्य करतात ही आजच्या काळाच्या अनुषंगाने अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. श्री तुळजाभवानी हे एक शक्तीपीठ असून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. या ठिकाणी घडणारी सेवा धर्मनिरपेक्षतेचे एक प्रतिक म्हणून महाराष्ट्रासाठी अत्यंत प्रेरणादायी आहे. आजच्या आधुनिकीकरणाच्या काळातही पारंपरिकता व आधुनिकता यांचा समन्वय साधून ही सेवा निरंतरपणे घडते हे महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष :

१. श्री तुळजाभवानी मंदिरातील सेवा एक धर्मनिरपेक्षतेचे प्रतिक.
२. आधुनिकता व पारंपरिकता यांचा यथायोग्य समन्वय श्री देवीजींच्या सेवेतून प्रतीत होतो.
३. श्री तुळजाभवानीच्या सेवेतून विविध जाती-धर्मातील लोक एकत्रित नांदतात.
४. श्री तुळजाभवानी मंदिरातील सेवेदारी ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक एकत्रिकरणाची मोठी प्रेरणाच.

संदर्भ सूची :

१. द.मा.कुलकर्णी, महाराष्ट्राची कुलस्वामीनी श्री तुळजाभवानी, जगद्वितेच्छु प्रेस, पुणे, पृ. ३७.
२. रा.चिं.देरे, श्री तुळजाभवानी, पद्यगंधा प्रकाशन, पुणे, पृ. ०७
३. मंदिर व्यवस्थापन समिती, श्री तुळजाभवानी संस्थान, टिपण, पृ. ०७.
४. द.मा.कुलकर्णी, ३.नि.पृ. ३९.
५. शरद व्यवहारे, लोकसंस्कृतीचा अंतःप्रवाह, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९९ पृ. २१.